

ALTERNACE KVANTITY

CAT[gramatika], CAT[morfologie], CAT[fonologie]

STŘÍDÁNÍ KRÁTKÝCH (V) A DLOUHÝCH VOKÁLŮ (VV) v ↑[alomorf][ALOMORFECH] JEDNOHO MORFÉMU. **A.k.** SE LIŠÍ NAPŘ. ALOMORFY PREFIXU *VY-*; SROV. MINIMÁLNÍ PÁR *VÝ-STUP* (JMÉNO), KDE JE PREFIX DLOUHÝ, A *VY-STUP* (IMPERATIV), KDE JE TÝŽ PREFIX KRÁTKÝ. **A.k.** jsou jedním ze tří hlavních typů morfonologických alternací v současné č. (vedle ↑[alternace vokálů s nulou][alternací vokálů s nulou] a DEF[palatalizační alternace][palatalizačních alternací]; viz v diachronii ↑[palatalizace][palatalizace]). **A.k.** lze klasifikovat jak z hlediska fonologického, tak z hlediska morfosyntaktického.

1. Z fonologického hlediska jsou **a.k.** dvojího typu. První typ reprezentují ryze kvantitativní alternace, kde tíž segment je jednou krátký a podruhé dlouhý: *a ~ á* (*na-pojit ~ ná-poj*), *u ~ ú* (*u-hynout ~ ú-hyn*), *i/y ~ í/ý* (*při-dělit ~ při-děl*), *o ~ ó* (*telefon ~ telefon-ek*), *e ~ é* (*osten ~ ostén-ek*). Druhý typ **a.k.** představují kvantitativně-kvalitativní alternace, kdy se obě alternanty liší nejen co do kvantity, ale i co do kvality; tyto alternace jsou pak dvojího druhu podle toho, jestli je dlouhou alternantou monoftong n. diftong. Diftong *ou* je dlouhou alternantou k zadním vokálům: *u ~ ou* (*zub ~ zoub-ek*), *o ~ ou* (*čern-och ~ čern-ouš-ek*). K monoftongickým **a.k.** patří především *o ~ á* (*za-klon-it ~ za-klán-ět*), *o ~ ů* (*cop ~ cůp-ek*), *e ~ í/ý* (*nehet ~ nehýt-ek*); pro kompletní seznam viz např. BIB[ ][MČ 1 (1986:186)]. Obecně platí, že fonologicky nejméně stabilní je zadní střední vokál *o*, který alternuje současně se čtyřmi různými dlouhými vokály (*o ~ ů/ou/á/ó*).

Z fonologického hlediska lze **a.k.** interpretovat jako výsledek dvou protichůdných fonologických procesů: krácení (základní alternanta je dlouhá, odvozená krátká), n. naopak dlužení (základní alternanta je krátká, odvozená dlouhá). Interpretace určité **a.k.** jako dlužící n. krátící vždy závisí na analýze distribuce dlouhých a krátkých alternant uvnitř jednotlivých paradigmat. V č. např. existuje uzavřená skupina nominálních kořenů, jejichž alomorfy se liší **a.k.** a u nichž je distribuce dlouhé alternanty vázána na jeden jediný kontext: VV se objevuje jen v kontextu nulové koncovky nom.sg. (popř. akuz.sg.), všude jinde je V. Seznam těchto kořenů je uveden v tabulce (1). (Stejnou distribuci alternant jako tyto kořeny mají i posesiva *můj* (× *moj-e*), *tvůj* (× *tvoj-e*), *svůj* (× *svoj-e*) a *-ův* (× *-ov-a*), srov. *bratrův ~ bratrova*)

(1)		VV / [nom.sg.]	V / všude jinde
	<i>o ~ ů</i>	bůh; dům; důl	boh-a, bož-ský; dom-u, dom-ácí; dol-u, dol-ní
		dvůr; hnůj; kůň	dvor-u, dvor-ní; hnoj-e, hnoj-ník; kon-ě, koň-ský

		lůj; stůl; sůl	loj-e, loj-ový; stol-u, stol-ní; sol-i, sol-ný
		vůl; vůz	vol-a, vol-ský; voz-u, voz-ka
	a ~ á	mráz; práh; kámen	mraz-u, mraz-ík; prah-u, prah-ový; kamen-e, kamen-ný
		hrách	hrach-u, hrach-ový
	e ~ í	sníh; líh; vítr	sněh-u, sněž-ný; lih-u, lih-ový; větr-u, větr-ný
	i ~ í	chléb; dešť	chleb-a, chleb-ník; dešt-ě, dešt-ný

Jestliže je distribuce dlouhé alternanty vázána jen na jeden, přesně definovaný kontext, pak je logické považovat dlouhou alternantu za odvozenou a krátkou za základní.

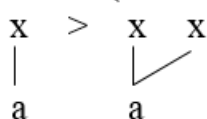
A.k. jsou různě produktivní, jejich produktivitu ale nelze odvodit z kvality alternujících segmentů. To, že se produktivita **a.k.** liší paradigma od paradigmatu a je principiálně nezávislá na jejich fonologických vlastnostech, lze ilustrovat na příkladu alternace *u ~ ou*. Ta se objevuje mj. v kontextu maskulinních deminutiv derivovaných sufixem *-(e)k* (*holub – holoub-ek*) a v kontextu *n*-kmenových infinitivů (*bohat-nu-l ~ bohat-nou-t*); existující analýzy (BIB[[Ziková, 2015]; BIB[[Caha & Scheer, 2008]) ukazují, že v obou těchto kontextech je diftong *ou* alternanta odvozená, je výsledkem dloužení. Vše přitom ukazuje na to, že dloužení *u > ou* před deminutivním sufixem *-(e)k* není synchronně produktivní: 1. existují zdloužené a nezdložené dublety jako *chlum-ek / chloum-ek*, 2. existují deminutiva s nezdloženým vokálem jako *člun-ek* n. *zvuč-ek*, 3. přejaté kořeny, jejichž posledním vokálem je *u*, se nedlouží; srov. např. *tajfun-ek, kečup-ek* n. *lemur-ek*. Dloužení *u > ou* v tematickém sufixu v kontextu infinitivu je naopak synchronně zcela produktivní: 1. neexistují žádné dubletní infinitivy typu *-nu-t / -nou-t*, 2. neexistují infinitivy s krátkým sufixem typu **-nu-t*, 3. ke dloužení dochází i u neologismů; srov. např. *klik-nu-l ~ klik-nou-t, mail-nu-l ~ mail-nou-t* n. *skyp-nu-l ~ skyp-nou-t*.

S produktivitou **a.k.** (a morfonologických alternací obecně) souvisí i otázka jejich reprezentace; k tomu viz též ↑[alomorfe][alomorfe]. Jde o to, které **a.k.** lze analyzovat jako výsledek synchronní gramatické aktivity, tj. jako výsledek dloužícího/krátícího procesu, který je v určitém kontextu aplikován na danou lexikální formu, a které, jsouce reliktem diachronních procesů, budou reprezentovány v lexikonu jako samostatné ↑[alomorfe][alomorfy]; k **a.k.** v č. z diachronního pohledu viz BIB[[Sukač (2013)].

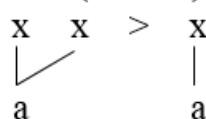
Samotný způsob reprezentace dloužení/krácení, tedy fonologických procesů, které derivují **a.k.**, pak závisí na tom, jakým způsobem je v dané fonologické teorii reprezentována vokalická kvantita jako taková. V modelech, kde je kvantita vlastností segmentu, budou dloužící/krátící **a.k.** reprezentovány na segmentální úrovni. V modelech, které pracují se segmenty jako nejmenšími jednotkami struktury, bude podstatou dloužících/krátících **a.k.**

náhrada jednoho segmentu druhým; např. dloužící alternace $a \sim \acute{a}$ je tedy výsledkem nahrazení segmentu /a/ segmentem /a:/. V modelech, kde nejmenšími atomy segmentální roviny jsou jednotlivé rysy, bude dloužení/krácení spočívat v manipulaci s rysem [dlouhý]; např. v lineárním generativním modelu $\uparrow$ [SPE][SPE] bude dloužící alternace $a \sim \acute{a}$ výsledkem změny hodnoty rysu [-dlouhý] na [+dlouhý]. V $\uparrow$ [autosegmentální fonologie][autosegmentálních modelech], kde kvantita není vlastnost segmentu jako takového, ale vlastnost struktury, v níž se nachází, je podstatou dloužení/krácení vytvoření, n. naopak přerušení asociační linky mezi segmentální a prozodickou rovinou (kde jsou segmenty reprezentovány jako množiny fonologických rysů, jež jsou asociovány se stejným bodem prozodické roviny):

a. $a > \acute{a}$ (dloužení)

b. $\acute{a} > a$ (krácení)

2. **Z morfosyntaktického hlediska** lze **a.k.** klasifikovat jednak podle typů morfémů, v nichž se objevují, jednak podle jejich distribuce v různých morfosyntaktických kontextech. Obecně lze říci, že **a.k.** se liší alomorfy všech typů morfémů, tj. kořenů i afixů. Tabulka (2) zahrnuje alternace, které se objevují současně u kořenů, sufixů i prefixů; dvě z nich jsou ryze kvantitativní ($a \sim \acute{a}$, $i/y \sim \acute{i}/\acute{y}$), třetí je kvantitativně-kvalitativní ($o \sim \acute{u}$).

(2)		kořen	sufix	prefix
	$a \sim \acute{a}$	krad-l – krás-t	zn-a-l – zn-á-t	na-pln-i-t – ná-plň
		dar – dár-ek	obč-an – obč-án-ek	za-bal-i-t – zá-bal
	$i/y \sim \acute{i}/\acute{y}$	kry-l – krý-t	sn-i-l – sn-í-t	při-děl-i-t – při-děl
		klid – klíd-ek	čum-i-l – čum-í-l-ek	vy-kon-a-t – vý-kon
	$o \sim \acute{u}$	rost-l – růs-t	hloup-ost – hloup-úst-k-a	pro-střel-i-t – prů-střel
		cop – cůp-ek	profes-or – profes-ůr-ek	do-raz-i-t – dů-raz

V tabulce (3) je seznam **a.k.**, jejichž distribuce je vázána pouze na kořeny a sufixy; jedna z nich je ryze kvantitativní ($e \sim \acute{e}$), dvě jsou kvantitativně-kvalitativní ($e \sim \acute{i}/\acute{y}$, $u \sim \acute{ou}$).

(3)		kořen	sufix
	$e \sim \acute{e}$	nes-l – nés-t	diva-del-ní – diva-děl-ko
		plamen – plamén-ek	
	$e \sim \acute{i}/\acute{y}$	kle-l – klí-t	ml-e-l – ml-í-t
		nehet – nehýt-ek	uči-tel – uči-týl-ek
	$u \sim \acute{ou}$	plu-l – plou-t	ln-u-l – ln-ou-t
		kluk – klouč-ek	li-nu-l – li-nou-t

Do skupiny kořenovo-sufixálních **a.k.** patří ještě *o ~ ou*, která je vázána pouze na jeden verbální kořen (*boř-it ~ bour-at*) a jeden ne příliš frekventovaný sufix (*čern-och ~ čern-ouš-ek*). Pouze jedna **a.k.**, *u ~ ú/ů*, je pak zároveň prefixální (*u-hynout ~ ú-hyn*) i kořenová (ale objevuje se jen u tří kořenů: *pul! ~ půl-it, už! ~ úž-it, truň! ~ trůn-it*).

Vedle **a.k.**, které jsou současně vázány na více různých typů morfémů, existují i ryze kořenové **a.k.** K nim patří *o ~ ó*, kdy se kořenové *o* dluží na *ó* v expresivních kontextech, konkrétně u ↑[deminutivum][deminutiv] (*telefon ~ telefon-ek*) n. u ↑[hypokoristikum][hypokoristik] (*Božen-a ~ Bóž-a, Monik-a ~ Móň-a, Jonáš ~ Jón-a*). Pouze kořenová je i alternace *o ~ á*. Ta se objevuje u uzavřené skupiny verbálních kořenů, přičemž distribuce alternant je typicky závislá na vidu: dlouhá alternanta se objevuje v kontextu sekundárního imperfektiva; srov. kontrast mezi imperfektivem a perfektivem na jedné straně a sekundárním imperfektivem na straně druhé u trojic jako *clon-i-t / za-clon-i-t ~ za-clán-ě-t, klon-i-t / vy-klon-i-t ~ vy-klán-ě-t, poj-i-t / s-poj-i-t ~ s-páj-e-t*. Kořenové alternace typu *o ~ á* se někdy označují jako ablautové; viz ↑[ablaut][ablaut].

Ačkoli jsou **a.k.** pro č. typické, systematický popis morfosyntaktických kontextů, k nimž k **a.k.** dochází, dosud neexistuje; detailněji byla doposud analyzována distribuce kvantity jen u několika vybraných kategorií. BIB[][Caha & Scheer (2008)] analyzují dlužení kořenových n. tematických vokálů u infinitivů, a to v kontrastu k *-l-ovému* participiu, kde jsou tytéž vokály krátké: *ct-í-t ~ ct-i-l, blí-Ø-t ~ bli-Ø-l*; k tomu viz ↑[infinitiv][infinitiv]. BIB[][Scheer (2003)], BIB[][Scheer (2004)] podává analýzu distribuce kvantity u iterativ, kde je kořenový vokál dlouhý v kontextu monovokalického tematického sufixu a krátký v kontextu sufixu *-ova-*, který obsahuje vokály dva: *-klán-ě-t ~ -kloň-ova-t, lám-a-t ~ -lam-ova-t*; k tomu viz ↑[iterativum][iterativum]. BIB[][Scheer (2001)] a BIB[][Ziková (2012)] analyzují **a.k.** v prefixech, kde je krátká alternanta jen tehdy, když je kořen ve verbálním kontextu, tedy v kontextu tematického sufixu (th): *u-čin-i_{th}-t, u-čin-ě_{th}-ní, u-čin-ě_{th}-ný ~ ú-čin-ek, ú-čin-k-ova-t, ú-čin-ný*; k tomu viz ↑[prefix][prefix]. BIB[][Ziková (2015)] analyzuje distribuci kvantity u deminutiv, kde se poslední vokál základu dluží jen v kontextu sufixu *-(e)k*, a to v závislosti na fonotaktice finálních konsonantů: *chlap-ík ~ chláp-ek, hadr > hadýr-ek ~ flirt > flirt-ek*; k tomu viz ↑[deminutivum][deminutivum]. Distribuci kvantity u ↑[hypokoristikum][hypokoristik] analyzuje BIB[][Bethin(ová) (2002)]; všimá si toho, že při derivaci hypokoristik typicky dochází ke krácení základu na jednu slabiku, které je doprovázeno dlužením v závislosti na fonotaktice finálních konsonantů a kvantitě sufixu, jímž je hypokoristikon derivováno: *Jaroslav > Jár-a ~ Jard-a, Jar-ouš*; k tomu viz ↑[truncation][truncation]. Všechny tyto analýzy pracují s autosegmentální reprezentací

kvantity, kdy dlouhé vokály mají komplexnější prozodickou strukturu než jejich krátké protějšky. Dloužení/krácení vokálů je pak interpretováno jako snaha po naplnění prozodického templátu, který je s danými morfosyntaktickými kontexty asociován; viz ↑[templát][templát].

Lit.: BETHIN, C. Metrical Quantity in Czech: Evidence From Hypocoristics. In *FASL* 11, 2002, 63–82; CAHA, P. & T. SCHEER. The Syntax and Phonology of Czech Templatic Morphology. In *FASL* 16, 2008, 68–83; *MČ* 1, 1986; SCHEER, T. The Rhythmic Law in Czech: Vowel-Final Prefixes. In Zybatow, G. & U. Junghanns ad. (eds.), *Current Issues in Formal Slavic Linguistics*, 2001, 37–48; SCHEER, T. The Key to Czech Vowel Length: Templates. In Kosta, P. & L. Schürcks (eds.), *Investigations into Formal Slavic Linguistics*, 2003, 97–118; SCHEER, T. O samohláskové délce při derivaci v češtině. In *Č-US* 5, 2004, 224–239; SUKAČ, R. Fish and Its Fisherman. Paradigmatic and Derivative Length in Czech. *ZfSl* 58, 2013, 72–101; ZIKOVÁ, M. Lexical Prefixes and Templatic Domains: Prefix Lengthening in Czech. In Ziková, M. & M. Dočekal (eds.), *Slavic Languages in Formal Grammar*, 2012, 325–338; ZIKOVÁ, M. Morfonologické alternace v současné češtině. In Uličný, O. ad., *Preliminária k moderní mluvnici češtiny*, 2015, 180–201.

MZ